

Evangelikus egyházi vezetők és a vészországok

Tóth
Károly
István

Nehéz, fájdalmas téma egyházunk akkori vezetőinek a holokauszt idején tanúsított magatartását vizsgálni. Mégis fontosnak tartom, hogy szembenézzünk a kérdéssel. Írásomban szóbeli megnyilatkozásokat vizsgálok, így ezek a sorok a Sztehlo Gábor* munkásságáról szóló cikkel, a tettekre emlékezéssel kiegészíthetik egymást. Elsősorban az evangélikus püspököknek a holokauszt idején a zsidósággal kapcsolatos megszólalásait igyekszem egymás mellé állítani.

Elsőként fontosnak tartom megvizsgálni a püspökök felszólalásait a zsidótörvények felsőházi vitájában. Kiemelt jelentőségűek ezek a megszólalások, hiszen ezekben az evangélikus egyház törvényhozási képviselése valósult meg.

Az első zsidótörvény országgyűlési vitájában, 1938 májusában Raffay Sándor bányakerületi püspök felszólalt a felsőházban. Általánosságban kifejezte egyetértését, sőt a törvény szükségessége miatt a zsidóságot tette felelőssé: „Megakadályozhatta volna előzetes magatartásával és így nem kényszerített volna bennünket arra, hogy ezzel a javaslatlalt foglalkozzunk.” Két ponton viszont kis mértékű bírálatot fogalmazott meg a törvénytervezet szigorúságával szemben: a törvény hatálya alól felmentő áttérés dátumát egy hónappal későbbre toltta volna ki (1919. augusztus 1. helyett 31.), és nem írta volna elő, hogy 1919 óta ugyanazon felekezet tagjának kell lennie az áttértnek, csak annyit, hogy „azóta állandóan keresztyén vallásban él”. Úgy értelmezte, hogy a törvény nem csökkenti a keresztség, az áttérés értékét: „a keresztyénné létel tényét ez a törvényjavaslat abszolúte nem érinti: aki egyszer megkeresztelkedett, az keresztyén, bármelyik ágazatába tért is be a keresztyén közösségnek.” Fenntartásai ellenére kijelentette, hogy elfogadja a törvényjavaslatot.¹

A második zsidótörvény országgyűlési vitájában, 1939 áprilisában is Raffay püspök szólt az evangélikus egyház képviselőjében. Szavai szerint ezt a törvényt az élet kényszerítette ki. Ekkor is azt hangoztatta, hogy maga a zsidóság volt az egyik oka annak, hogy foglalkozniuk kell ezzel a törvénnyel. Hosszú történeti visszatekintés során ezt a véleményt a numerus claususra is kiterjesztette: „többen azt a javaslatot tettük a zsidó vezető férfiaknak [...], hogy a vörös uralomban irányítólag résztvevő zsidó elemekkel a szellemi, lelki, erkölcsi kapcsolatot teljesen megragadják és éppen úgy a Galíciából akkor már tömegesen beözönleni készülő zsidók befogadása ellen, a hazai zsidóság saját hitele és nyugalma érdekében is tiltakozzék. Meg vagyok arról győződve, hogy ha ezt a mi akkori jóakarátú, testvéries és magyar lélekből fakadó javaslatunkat az izraelita hitközség vezetői és általában a zsidóság vezetői elfogadták volna, a numerus clausus törvénye se született volna meg, mert hiszen itt a magyar lélek az antiszemitizmust sohasem táplálta, erősítette és dédelgette.” Javaslatot tett a törvény kiegészítésére egy bevándorlási szakasszal, ami meggá-

* A Sztehlo Gábor gyermekmentő tevékenységéről szóló írás Merényi Zsuzsannától várhatóan őszi lapszámunkban jelenik meg. – *A szerk.*

¹ Felsőházi napló 1938, 306–307. o.

tolná a zsidók idemenekülését: „abban van veszedelem Magyarországra nézve, ha esetleg az ott háborgatott vagy kiüldözött zsidók ide fognak ránk szakadni és szaporítják azt az elemet, amely a magyar nemzet szempontjából nem kívánatos és ebben a tekintetben ennek csakugyan gátat kellene vetni.” Az első zsidótörvénnyel ellentétben itt már

Az Országház és a Kossuth tér az 1940-es években

egyértelműen az áttérés, a keresztség leértékelését érte tetten a törvény szövegében: „én azzal a ténnyel szemben, hogy már egy évtized óta keresztyén embereket most a törvényjavaslat zsidóknak minősít, igazán tanácsatlanul állok. [...] minket, a keresztyén egyházak embereit rendkívül nehéz helyzetbe hoz ez a törvényjavaslat azért, mert a hozzánk tartozó, hozzánk idomult, a mi világnézetünket elfogadó és valló, a teljes asszimiláció készségét minden tekintetben kifejezésre juttató volt zsidókat, akik ma keresztyének, nem tudunk megvédelmezni egy törvénynek olyan káros kihatásai ellen, amelyekkel szemben megvédelmeznünk kötelességünk volna.” Részben amiatt sérelmezte a törvény szigorúságát, mert meglátása szerint így gátolhatja az asszimilációt: „ha a keresztyénség érdekében akar ez a törvény intézkedni, akkor a keresztyénség érdekeit minden tekintetben, tehát a zsidók jogos, természetes felvétele és beolvadása tekintetében is

tartsa tiszteletben.” Komoly szemléletbeli különbség is tetten érhető már ebben a beszédben: „...a törvényjavaslatot én azért tartom nagyon fájdalmasnak és aggasztónak, mert jobban szerettem volna, ha nem a zsidók ellen, hanem kizárólag csak a keresztyén magyarság mellett szólana ez a törvényjavaslat.” Fontosnak tartotta emlékeztetni a kormányzat képviselőit arra a bizottsági ülésen elhangzott ígéretre, miszerint a törvény által lehetővé tett birtokelkobzás nem fog minden esetben megtörténni. Ezekkel a szavakkal összegezte álláspontját: „Lelkemnek bizonyos nyugtalanságával, bizonyos jogos aggodalmával fogadom el a törvényjavaslatot.” Beszédének zárómondataiból pedig különös módon egyrészt rendkívül komor háttér sejlik fel, másrészt talán naivnak nevezhető remények: „... tisztelettel arra kérem az én zsidó, vagy zsidóból kereszténnyé lett polgártásaimat, elégedjenek meg most ezzel a törvényjavaslattal, nyugodjanak ebbe bele, a mai viszonyok között jobbat, többet kieszközölni, megállapítani nem lehet. Hiszem azonban, hogy ennek a végrehajtása folyamán az emberiség, a józan állampolgári körütekintés és az állam vezetésével megbízottak nagy erkölcsi és államjogi felelőssége meg fogja találni azokat a módokat, amelyek lehetőleg kevesbítik az egyéni és a családi keserűségeket.” (Felsőházi napló 1939, 148–151. o.) Raffay püspök éves

jelentésében is hasonlóan nyilatkozott a második zsidótörvényről. Úgy érezte, sok jó evangélikus lelki életét és békés családi nyugalomát megzavarta. Szóvá tette azt is, hogy előkészítésekor nem egyeztettek az egyházak vezetőivel (lásd bányai kerületi közgyűlési jegyzőkönyv 1939, 10. o.).

Kapi Béla dunántúli püspök is hasonló véleményt fogalmazott meg 1939-es püspöki jelentésében. Fontosnak tartotta kiemelni, hogy a törvény sok hasznos intézkedést tartalmaz, de vannak túl szigorú rendelkezései is. Az evangélikus egyházba történő áttérések értékelése kapcsán arra helyezte a hangsúlyt, hogy az egyháztól távol kell maradnia az emberhalászat gyanújának, és csak azt szabad befogadni, aki lelki indíttatásból kéri felvételét. Az áttérések esetében három-hat hónapos tanfolyamot írt elő lelkészei számára (KAPI 1939, 19–21. o.).

Túróczy Zoltán tiszai püspök is attól óvott, hogy az egyházat menedékhelynek játsszák ki (TÚRÓCZY 1939, 9. o.).

A második zsidótörvénnyel kapcsolatban tehát megállapítható, hogy bár az evangélikus püspökök komoly kritikákat is megfogalmaztak rendelkezéseivel szemben, összességében támogatták.

A soproni evangélikus hittudományi karra az 1940-es felvételi során négy zsidó származású fiatal is jelentkezett, egyiküket sem vették fel. A püspöki értekezlet 1940 októberében felülvizsgálta a hittudományi kar döntését, és utasította az intézményt, hogy a zsidótörvény korlátozását a karon a felvételi eljárás során ne alkalmazzák (lásd püspöki értekezlet-i jegyzőkönyv 1940. okt. 7., 1–2. o.).

A harmadik zsidótörvény felsőházi vitájában, 1941 júliusában Kapi Béla dunántúli püspök szólalt fel az evangélikus egyház képviselőjében. Határozottan leszögezte, hogy a törvénytervezetet általánosságban sem tudja elfogadni, mert az a házasságot faji alapra helyezi, és semmibe veszi a keresztység szentségét. Kijelentette, hogy „a nemzet gondolatában nem a faji gondolat az első” (Felsőházi napló 1942, 293–295. o.). Ezzel a felszólalással tehát elérkezett az a pont, amikor az evangélikus egyház képviselője egyértelműen szembehelyezkedett az állami iránnyal.

Az egyetemes egyházi közgyűlés 1943. decemberi ülésén egységes szabályozást fogadott el az áttérők immár gyorsított felvételéről. A legfontosabb kitételek szerint a jelentkezést kizárólag az érintett lakóhelye szerint illetékes lelkész veheti tudomásul; az áttérő oktatása egy hónapnál kevesebb ideig és husznál kevesebb órában nem történhet; a keresztelés istentiszteleten kívül is végezhető, de általában a templomban (lásd egyetemes közgyűlési jegyzőkönyv 1943, 53–54. o.). A szabályozás ekkori következetessége tehát összhangban állt a püspökök korábbi állásfoglalásaival.

Az áttért vagy áttérni akaró zsidók gondozására Raffay püspök 1944-ben zsidó-keresztény lelkészi kört állított fel Budapesten, a Rákóczi úti egyházközösséghez kapcsolva. A tömeges jelentkezések korlátozására ekkor még azt rendelte el, hogy csak olyan zsidót lehet felvenni, akinek a családjában már van evangélikus, vagy aki életveszélyben van, vagy akit megbízható egyháztagok személyes felelősségüket vállalva ajánlanak (RAFFAY 1944, 1–2. o.).

1944. március 29-én a Sztójay-kormány három rendeletet adott ki, amelyek értelmében megszűnt a zsidók közmegbízata, zsidók háztartásában nem alkalmazhattak keresztényt, a zsidókat sárga csillag viselésére kötelezték. Az egyetemes egyházi elnökség április 5-én beadványt intézett a miniszterelnökhöz, amiben a keresztény zsidók részére mentesítést kértek a sárga csillag viselése alól, kérték a kereszténnyé vált családokban keresztények alkalmazásának engedélyezését és a keresztényeknek a Zsidó Tanács hatásköréből való kivételét. Április 2-án a bányai egyházkerület, április 6-án pedig a dunántúli kerület elnöksége tett hasonló tartalmú felterjesztéseket (FÜRJ 1991, 941–944. o.).

A zsidókat a zsidónak minősített keresztényekkel együtt 1944 májusától gettókba gyűjtötték, a keresztény lelkészek számára megakadályozták gettóba zárt híveik lelkigondozását. Az egyetemes egyházi elnökség újabb beadványban tiltakozott az ellen, hogy keresztény vallású személyeket is gettókba zárjanak a zsidókkal együtt. Sztójay Döme miniszterelnök május 10-én válaszolt a felterjesztésekre. Válaszában hangsúlyozta, hogy „a zsidókérdés nem vallási, hanem faji probléma”, és ezért a kormány nem lehet tekintettel a felekezeti hovatartozásra. Viszont azt a kérdést megfontolandónak nevezte, hogy az olyan családok, amelyekben csak az egyik szülő zsidó vallású, mégis alkalmazhassanak keresztényt.

A keresztény vallású zsidók számára a Zsidó Tanácson belüli alosztály felállítását tartotta jó megoldásnak. Az egyetemes egyházi elnökség válaszában újra a Zsidó Tanácstól független szervezetet javasolt a keresztény zsidók képviselőjére. Ekkor már azt is hangsúlyozták, hogy az egyháznak általában a gettósítással szemben komoly aggályai vannak. Hangot adtak azon aggodalmuknak, hogy netán sor kerülne a zsidók és keresztény vallású zsidók deportálására. Ennek lehetőségétől

óva intették a kormányt (uo. 944–946. o.). Ekkor tehát nemcsak a keresztység szentségének és a keresztényeknek a védelmében léptek fel, hanem a zsidók mellett is kiálltak.

1944. június 21-én a kilenc református és evangélikus püspök közös memorandumot írt alá, amelyet eljuttattak Sztójay miniszterelnöknek. Ebben már arról írtak, hogy egyes értesülések szerint a deportáltakat a végső megsemmisülés várja. Ezért felemelték szavukat a deportálás ellen. Elítélték az emberi méltóság, irgalmasság és igazságosság megsértését. Tiltakoztak az ellen is, hogy megkereszteltek is zsidónak minősülnek. Kilátásba helyezték, hogy ha nem lesz fogantatja bizalmas szavuknak, akkor a közvéleményhez fordulnak. A miniszterelnök a memorandum átnyújtásakor tagadta a deportálás és a népirtás tényét, és csak néhány túlkapást ismert el. Az egyházi elnökség kérte a miniszterelnököt, hogy zsidó származású keresztény gyermekeket ne vigyenek el, hanem protestáns szeretetintézményekben helyezhessék el őket (uo. 946–947. o.).

Kapi Béla püspök visszaemlékezése szerint „az egyházi közvélemény a zsidótörvények végrehajtását illetően nem volt egységes”. Voltak, akik helyesléssel fogadták a történeteket. De miután egyre több kegyetlenkedést tapasztaltak meg, állítása szerint az egyházi közvélemény majdnem egységesen a keresztény zsidók mellé állt. Az egyházi vezetők levelezését és telefonbeszélgetéseit a hatóságok ellenőrizték (uo. 947–948. o.).

A protestáns püspökök a gyülekezeteknek küldendő közös pásztorlevelet állítottak össze. Ebben beszámoltak a kormánynak benyújtott közös memorandumról, és arról, hogy nem látják annak eredményét:

„Ebben az emlékiratban reámutatott azokra az eléggé nem sajnálható eseményekre, amelyek a magyarországi zsidóság elkülönítését és elszállítását kísérik, akár kereszténynek, akár nem. [...] a zsidókérdés megoldásának ez a módja Isten örök erkölcsi törvényébe ütközik. [...] kárhoztassunk minden olyan elbánást, amely az emberi méltóságot, az igazságosságot és az irgalmasságot megsérti és az ártatlanul kiontott vér rettenetes ítéletét idézi népünk fejére. Ugyanakkor kérve kértük a magyar királyi kormányt, vessen véget a kegyetlenkedéseknek [...] Fájdalommal kell megállapítanunk, hogy könyörgésünk eredményét nem látjuk.”

A pásztorlevél kiadását és szétküldését viszont a kormány megakadályozta. Ehelyett csak egy rövid, semmitmondó közlemény felolvasására nyílt lehetőség. Hasonló sorsa jutott ez a pásztorlevél, mint Serédi Jusztinián hercegprímásé (uo. 948–950. o.).

Az egykori főrendi, majd felsőházi ülésterem, ma Kongresszusi terem

A kormányzattal folytatott tárgyalás szinte teljesen eredménytelen maradt. A következő hónapokban még a zsidónak minősített és deportált presbiterek hazahozatalát igyekeztek elérni Horthy Miklós kormányzón keresztül (KAPI 1944).

Raffay püspök 1944 októberében írt éves jelentésében sérelmezte, hogy az állam a zsidókkal kapcsolatban merev faji álláspontra helyezkedett. Súlyos hibának tartotta, hogy a kormány nem hallgatta meg a keresztény egyházak vezetőit, ezért „egyoldalú intézkedéseikért majd ők viselik az erkölcsi felelősséget”. A kormányintézkedéseket a már megkeresztelt egyházhívek gondozásának meggátolásával, Krisztus missziói parancsának hátráltatásával és érvénytelenítésével is vádolta (RAFFAY 1944, 2–3. o.). Kapi Béla püspök pedig még 1945 februárjában is levélben tiltakozott Szálasi Ferencnél a vegyes házasságban élők szétválasztása ellen (KAPI 1945).

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy a nagy nyilvánosság előtt az egyház vezetése nem tiltakozhatott az embertelenség ellen, ezt a feltett szándékát a kormányzat rendre megakadályozta. Megrendítő, hogy több zsidóellenes állami lépést az evangélikus püspökök is támogattak, de ezzel együtt sokszor felléptek a zsidónak minősített keresztények és alkalmanként a nem keresztények védelmében is. Azt sajnos nem állíthatjuk, hogy mindent megtettek, amire lehetőségük lett volna, de érdemes odafigyelnünk azokra a szavaikra és tetteikre, amelyek igazabbak voltak több kortársukénál.

Hivatkozott művek

A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1943. évi december hó 3. napján Budapesten tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem, Budapest, 1943.

A bányai ágostai hitv. evang. egyházkerület Budapesten 1939. évi szeptember hó 7-én tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Bányai Ág. Hitv. Evang. Egyházkerület, Budapest, 1939.

Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója. 3. köt. Athenaeum, Budapest, 1938.

Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója. 4. köt. Athenaeum, Budapest, 1939.

Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója. 2. köt. Athenaeum, Budapest, 1942.

Püspöki értekezlet jegyzőkönyve. 1940. október 7. EOL II/2. Püspöki értekezlet jegyzőkönyvei.

FÜRJ Zoltán 1991. Az evangélikus egyház és a Holocaust. *Világosság*, 32. évf. 12. sz. december. 939–953. o.

KAPI Béla 1939. Püspöki jelentés a dunántúli evangélikus egyházkerület 1939. évi október hó 5. napján Kőszegen tartandó rendes közgyűlése elé.

KAPI Béla 1944. Levél a kormányzói kabinetirodának 1944. szeptember 8-án. EOL III/1. A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület iratai.

KAPI Béla 1945. Levél Szálasi Ferenc nemzetvezetőnek 1945. február 15-én. EOL III/1. A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület iratai.

RAFFAY Sándor 1944. D. Raffay Sándor bányakerületi evangélikus püspök jelentése az 1943–44. közigazgatási évről.

TÜRÓCZY Zoltán 1939. Püspöki jelentés a tiszai evangélikus egyházkerület 1939. évi szeptember hó 28-án Diósgyőrvasgyárban tartandó rendes évi közgyűlésére. EOL III/1. A Tiszai Evangélikus Egyházkerület iratai.

Tóth Károly István az Evangélikus Hittudományi Egyetemen teológus-lelkész szakon, az ELTE-n pedig történelem szakon végzett. 2009-től a Veszprém megyei Takácsiban és környékén szolgált lelkészként, 2014 óta a Soproni Evangélikus Egyházközség lelkésze. 2012 óta az Evangélikus Hittudományi Egyetem doktoranduszhallgatója.

